

**Присвячується пам'яті  
Богдани Костюк**

# Зміст

Передмова. *Ярослав Грицак* 9

## Частина I. Мамука

Освіта	17
Мамука йде на війну	20
Український конфлікт є продовженням грузинських воєн	25
Як Луганськ почав мріяти	32
Хаос приходить і до Донецька	39
Слов'янськ хоче залишити Україну, але втрачає ноги	45
Про приводи та причини етнічних воєн	52
Краматорськ знайомиться із своїми «визволителями», хоча їх і не потребує	60
Кавказ полишає урок історії ще й в Україні	68
Росія вчить Донбас воювати, але наразі – потай	74
Боротися за свою Батьківщину попри її закони	80
Донбас марить «фашистами» і згодом знаходить декількох	88
Луганськ дізнається своє майбутнє	96
Так, це справді буде війна	103
Коли прийдуть гості, карнавал може розпочатися	111

## Частина II. Юра

Покаяння	121
Втечі з «руського мира»	125
Україна програє лише тоді, коли її переможуть власні командири	132
Росія створює «рівновагу» завдяки крові та руйнуванням	140
Як ми дістаємося до Донбасу	150
Життя за лінією фронту	156

Розбудова «держави», якої немає	165
Європейські прихильники «руського мира»	173
Подорож обітованою російською землею	181
«Інтернаціонал» та його «герої»	187
Серед місцевих бойовиків	195
Коли гуманітарна допомога не є тим, чим була раніше	202
Верхівка, або «батьки народу»	210
Швидкоплинне щастя наприкінці сумної зими	216
Протверезіння на брудному снігу	222

### **Частина III. Ліза**

Згвалтування	233
Втечі та повернення	237
На другому боці чекає наша батьківщина	244
У країні жовтих ланів і синього неба	250
Родинні демони та їхні сусіди	258
Жіноча держава, в якій живуть хлопчики-чоловіки	263
Чому одного дня російськомовні люди одягли українські вишиванки	269
Нелегкі шляхи до єдності України	276
Контрабандні пригоди	286
Забутий Схід	292
День, коли зупинилася війна	300
Кінець лідера та прихід нових часів	305
Знову в місті, яке неможливо забути	309
Сільське життя	316
Кінець луганської мрії	321
Післямова	329
Подяки	331
Примітки	332
Мапи	358

# Передмова

Вересень 2020 року

Олена Стяжкіна назвала соціологію з окупованої частини Донбасу «стравою, яка починає смердіти задовго до подачі на стіл». Опитування, зроблені через стаціонарні телефони чи на вулиці, коли окупанти та їхні посіпаки заради розваги можуть поцілити респонденту з автомата в голову чи, у найкращому випадку, в ногу, – такі опитування, пише вона, мало чого варті, якщо чогось варті взагалі<sup>1</sup>.

Олена Стяжкіна має рацію. Але без соціології не можна обійтися. Загугліть англійською «on importance of sociology», й ви відразу натрапите на текст про те, що сучасний світ страждає від проблем, які не можуть бути розв'язані без соціологічних досліджень.

Книжка журналіста Томаша Форро є першокласним заміником так потрібної соціології окупованого Донбасу. Добра журналістика схожа на добру соціологію тим, що вона живе у «полі», а тому її діагнози точніші. У випадку Донбасу ані українська, ані російська журналістика цієї ролі не виконують. Перша – тому що не може, друга – тому що не хоче. Винятки є, й вони дуже цінні. Але з винятків не складеш цілісної картини.

Томаш Форро є словацьким журналістом. На відміну від українських журналістів, його пускали на окуповані території; на відміну від російських – він не є пропагандистом. Поруч із ним можна поставити молодого польського журналіста Павла Пеньонжека, який, як і Томаш Форро, довго пробув на донбаській війні й написав про неї дві книжки. На жаль, книжки Пеньонжека досі не перекладено українською. Видавництво «Дух і Літера» натомість взяло на себе клопіт перекласти та видати українською книжку Томаша Форро – за що йому особлива подяка.

---

<sup>1</sup> Олена Стяжкіна, «Соціологія окупованих», *Deutsche Welle*, 24 липня 2018, [dw.com/uk/олена-стяжкіна-соціологія-окупованих/a-44804865](https://www.dw.com/uk/олена-стяжкіна-соціологія-окупованих/a-44804865).

Отже, про що говорить нам ця книжка? Я би звів відповідь на це питання до трьох тез. По-перше, вона підтверджує, що війни у Донбасі не було б, якби не пряме російське втручання. Так, у Донбасі були і є сепаратисти, які воліли би бачити цей регіон частиною Росії. Але, як показує Томаш Форро, їх було надто мало, а їхні потенції були надто слабкі, щоб розгорнути повноцінний рух за відрив Донбасу від України.

Історія незалежної України є історією майже безперервних криз – політичних, економічних, соціальних. Але до 2013 року вона демонструвала стійку тенденцію: конфлікти не доходили до «гарячої фази». Янукович був першим і, маю надію, останнім українським політиком, який спробував зламати цю тенденцію. Він засадив своїх політичних опонентів, Юлію Тимошенко та Юрія Луценка, в тюрму й дав наказ застосувати силу до людей на Євромайдані. За це Янукович був «покараний» і мусив тікати до Росії – країни, де, на відміну від України, застосування грубої сили до інакшомисливців було й залишається нормою. Там йому і місце. Але після його втечі та перемоги Євромайдану стара тенденція відновилася. Ситуація в Україні й далі залишається кризовою, мова ненависті не зникає, через війну серед населення гуляє зброя – проте конфлікти не переростають (стучаю по дереву) у громадянську війну. Після Євромайдану стосунки між Донбасом і рештою Україною майже напевно, м'яко кажучи, не були би добрими. Але принаймні не було би війни та численних жертв.

Друга теза, яку підтверджує Томаш Форро: Донбас є здебільшого російськомовним, але не є російським. Від початку 1990-х я разом з українськими й іноземними колегами займався порівняльними дослідженнями Львова та Донецька<sup>2</sup>. Ми намагалися донести просту думку: переважна більшість мешканців Донецька не сприймає його ані як українське, ані як російське місто – для них він взагалі не є національним містом. Коли питаєш донеччан, ким вони є, більшість називає себе не українцями чи росіянами (насправді людей, які вважають себе росіянами, там дуже мало), а шахтарями, пенсіонерами, часом «радянськими людьми».

<sup>2</sup> Ярослав Грицак, Андрій Портнов та Віктор Сусак, ред. *Україна модерна*. Спеціальний випуск: *Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні* (Львів, 2007).

Тим, хто хотів би краще зрозуміти Донбас, для початку варто прочитати «Борислав сміється» Івана Франка. Або поцікавитися історією каліфорнійської «золотої лихоманки». Яка національність може бути у бориславського робітника чи каліфорнійського золотокопача? Як історія Борислава та Каліфорнії, історія Донбасу – це історія краю, багатого на природні копалини, видобуток яких приносить швидкий і високий прибуток. А як відомо ще з «Капіталу» Маркса, немає такого злочину, на який би не пішов підприємець заради високого прибутку. Насильство та культура «сильної руки» у видобувних районах висять у повітрі. У ХХ ст. комуністична система замінила капіталістичну; на початок ХХІ ст. новий капіталізм замінив комунізм, а Донецьк, особливо його центр, виріс у красиве, майже європейське місто – та попри ці зміни, культура насильства залишилася.

Не те, щоб місцеві люди приймали цю долю. Історія Донбасу – це також історія шахтарських страйків та робітничого руху. Мало хто зараз знає чи пам'ятає, що у 1968 році, в тіні «празької весни», він викликав неспокій у Кремлі; що тут виникла ідея незалежних профспілок (та сама, яка у Польщі вилася у створення «Солідарності»); що у 1989–1990 роках місцевий робітничий рух першим розпочав декомунізацію в Україні, а у 1991-му доклався до здобуття української незалежності. Але цей рух, як селянська армія Махна, був приречений на поразку. Він не виходив за межі робітничого середовища, не шукав підтримки серед інших соціальних груп, найперше серед інтелігентів, які допомогли б йому сформулювати політичні вимоги. Зрештою, головними переможцями були інші: у 1917–1920 р. – більшовики, у незалежній Україні – люди на кшталт Ахметова, Януковича та Єфремова, а в теперішньому окупованому Донбасі – російські спецслужби.

До слова, є ще одна група, які особливо фігурує як у книжці Томаша Форро, так і в наших соціологічних дослідженнях. Цією групою є жінки. Серед усіх ідентичностей «жінки», поряд із «робітниками» та «пенсіонерами», зустрічалися в Донецьку найчастіше. Це не означає, що в Донецьку число жінок критично переважає число чоловіків. Просто місцеві жінки мусять бути сильнішими за чоловіків, тому вони частіше відчувають себе жінками, аніж чоловіки – чоловіками. Доля героїнь книжки Томаша Форро це підтверджує.

І, нарешті, третя теза: навіть після шістьох років війни в Донбасі більша частина його мешканців хоче повернутися до України. Це показують соціологічні дослідження 2019 року (хай простить мене Олена Стяжкіна)<sup>3</sup>. Книжка Томаша Форро суттєво коректує ці дослідження: значна частина населення окупованого Донбасу хоче повернутися до України, але до України з-перед 2013 роком. Це невтішний висновок для мешканців і неокупованих, і окупованих територій, бо тієї України більше немає – на щастя для багатьох із перших, на жаль для багатьох з-поміж других. Але принаймні сам факт, що вони хочуть повернутися, дає підстави сподіватися, що повернення Донбасу не буде таким проблематичним, як це видавалося раніше.

Припускаю, що українським читачам певні моменти у цій книжці можуть не сподобатися. Це стосується насамперед злочинів окремих військових та корупцію з українського боку. Не збираюся тут захищати автора. Але як історик хочу нагадати, що є війни справедливі, але немає воєн красивих. Кожна війна йде руч-об-руч із корупцією та пробуджує у людей як найкращі риси, так і найгірші інстинкти. Не буду розвивати цю тезу, щоб не впасти в моралізаторство.

Хочу, однак, детальніше зупинитися на тезі Томаша Форро про те, що українська влада у 2014 році «прогавила» війну в Донбасі. Із цією тезою я рішуче не погоджуюся. Так сталося, що під час Євромайдану я перебував у штабі Петра Порошенка. З усією відповідальністю можу сказати, що вже у другій половині січня 2014 року аналітики цього штабу знали, що вторгнення російських військ неминуче й головною проблемою України є вже не Янукович, а Путін. Найбільш вразливими точками під час так званої «російської весни» в Україні були Харків та Одеса. Окупація Харкова давала російським військам доступ до індустріального серця України; окупація Одеси давала змогу створити суцільну підконтрольну Росії смугу від Придністров'я до Ростова-на-Дону й таким чином повністю відрізати Україну від Чорного моря. Проєкт «Новоросії» не виник у Кремлі спонтанно. Він був частиною стратегічного плану щодо

---

<sup>3</sup> Dominik Istrate, "Survey: Majority of Donbas Residents Want to Be Part of Ukraine," *Emerging Europe*, 28 August 2019, [emerging-europe.com/news/survey-majority-of-donbas-residents-want-to-be-part-of-ukraine/](https://emerging-europe.com/news/survey-majority-of-donbas-residents-want-to-be-part-of-ukraine/).

України, який Кремль прийняв за рік після війни у Грузії<sup>4</sup>. Донбас не відігравав у ньому чільної ролі. Зважаючи на ті обмежені сили, які мала у своєму розпорядженні українська влада після втечі Януковича, вона просто не могла дозволити собі «розкоші» відстояти цілий Донбас, коли загроза нависла над Харковом та Одесою.

Не хочу розводитися з приводу інших вартостей книжки Томаша Форро. Читачі побачать та оцінять їх самі. Хочу закінчити на тому, що мені здається головним висновком із неї. Він співзвучний із принципом його головного героя, Мамуки: чужої біди не буває, й тому, хто в ній перебуває, треба допомагати. Це не просто моральний урок – це урок історії. Той, хто його ігнорує, потім дорого розплачується. Прикладом є доля чеських Судетів 1938 року.

Донбас – це Судети нової Європи. Він потребує України, так само як Україна потребує Європи. Цю формулу можна переписати навпаки: Європа потребує України, як Україна потребує Донбасу. Не важливо, з якого боку її читати. Важливо, щоб із неї не випала котрась ланка. Бо інакше може зруйнуватися весь світ, в якому ми хочемо жити й за який варто боротися.

*Ярослав Грицак*

---

<sup>4</sup> Александр Литвиненко, Владимир Горбулин, "Большой сосед определился: Что Украине делать дальше?", *Зеркало недели*, № 763 (18–25 сентября 2009), [zn.ua/international/bolshoy\\_sosed\\_opredelilsya\\_chno\\_ukraine\\_delat\\_dalshe.html](http://zn.ua/international/bolshoy_sosed_opredelilsya_chno_ukraine_delat_dalshe.html).